

היישוב הישן כמולדת ההתחדשות

הסופר וההיסטוריון א"ש שטיין נהה אחר הכוחות הרוחניים והרעיוניים שטלטלו את היהודים אל עבר גאולתם. ספרו התיעודי-סיפורי על ירושלים של המאה הי"ט, על קנאיה וחסרותיה, הוא, במפתיע, חלק מהמגמה הזו | הרצל חקן

אדרת אליהו
א"ש שטיין

אחוזה, 2017 (מהדורה ראשונה: 1964) | 332 עמ'

בסיפוריו של א"ש שטיין על ירושלים של המאה ה-19 נחשפת התשתית להתעוררות הלאומית שהכינה את המהפכה הציונית. אנו רגילים לשמוע, בסיפור תולדות הציונות, על חלוצי העליות והיישוב החדש; מפתיע לגלות כיצד בשלב זה של השיבה לציון המהפכנים הגדולים היו אנשי היישוב הישן, תלמידי חכמים וקהילות של שומרי אמונים. אלה האנשים שידעו לשלב תורה ועבודה, להקים מוסדות, לחדש את היישוב בארץ, לבנות שכונות חדשות מחוץ לחומות. 'אדרת אליהו', ספר סיפוריו של שטיין על ירושלים של אז, אינו ספר היסטוריה כי אם וידוי של תקופה בעודה באיבה, וידוי של נשמות רוחשות על חבלי תקומה וישועה ועל ייסורי מאבק נגד פורעים ומתנכלים.

ההיסטוריון והסופר אברהם שמואל שטיין נולד בתשרי תרע"ג ונפטר בשנת תש"ך.

הוא הרבה והיטיב לחקור את הזרמים הרוחניים בעם ישראל שקדמו לתהליך הגאולה. שטיין, בעל השכלה ישיבתית ואקדמית בתחום ההיסטוריה, היה משנות השלושים ואילך חבר מערכת 'דבר', ובשנים שלאחר הקמת המדינה ערך עיתון ביידיש. ב'אדרת אליהו' לקח על עצמו משימה כבדה: להטמיע את הידע הרב שלו על ירושלים במאה ה-19 לפרקי סיפור שיפוחו בו חיים. הללו מצטרפים כעלילות משנה לעלילה המרכזית הנסבה סביב ההתיישבות בירושלים.

'אדרת אליהו' פורסם לראשונה ב-1964, לאחר מות מחברו, ולאחרונה ראה אור בעיצוב מחודש, בתוספת ביאורים ומפתחות ובהם הסברים על האישים הנזכרים. 'אדרת אליהו' הוא כמדומה פסגת יצירתו של שטיין, אך יש להבינו על רקע העושר של מכלול היצירות שכתב בימי חייו: מאמרי מחקר ועיון, סיפורים המתארים קווי שבר ומראות תקומה בתולדות העם. אחדות מיצירותיו ביטאו את החרדה לגורל המדינה שקמה על חורבות הגולה. כזה הוא למשל סיפורו "אש פושטת באופק", מתוך 'מאסף ישראל' 1958, שכדאי לשוב ולקרוא בו. בתקופה מוקדמת מעט יותר עוסק הרומאן 'בת המושבה' (תשי"ח), ששטיין צירף לו את ההגדרה "רומאן ארץ ישראל". אך את עיקר תהילתו הספרותית רכש שטיין בשני רומאנים גדולים שכתב על משיחי שקר בתקופות מוקדמות הרבה יותר: 'אש מריבה' על שבתי צבי ו'זהאש השאירה אפר' על יעקב פרנק. שטיין חש את פעימות ליבם של היהודים דוחקי הקץ, והרגיש מחויב לחשוף באזמל של חוקר ואמן את השנים הסוערות שבהן קהילות שלמות נמשכו כבחבלי קסם אחר דמויותיהם המשיחיות של שבתי צבי ושל יעקב פרנק. החיזיון הזה סער על שטיין. הוא תהה כיצד קמה בקהילה יהודית סגורה ומאמינה, קבוצה של מאמינים במשיחי שקר. מעל לכול הטרידה אותו ההידרדרות של אותן כתות משיחיות לכיוון של פולחנים אליליים ולניאוף. בכתובתו ניסה לחשוף את השורשים הנפשיים של התופעות האלו.

משברי זהות בדרך לתקומה משכו את תשומת ליבו, ובמגוון מחקריו אפשר לראות כי הוא ביקש להבין תופעות אקסצנטריות למיניהן שהעם חווה בבואו לעצב את זהותו. בקובצי מאמריו 'תפוצה ותקומה', שמשפחתו ערכה והוציאה לאור בשנים האחרונות, כלול מחקר מעמיק על תנועת הבונד: על מניעה, זרמיה והשפעתה האדירה.² היום, כשתנועת הבונד היא רק עובדה בשולי ההיסטוריה, מרתק לקרוא מה הניע את פעיליה הנלהבים להציג משנה לאומית אחרת, מלחמה למען אוטונומיה תרבותית לאומית ליהודים בגולה. תנועה זו הקפידה, למשל, לכתוב בברווזיה "פועלי כל העמים התאחדו" ולא "פועלי כל הארצות התאחדו" – מתוך תפיסה שהעם שלנו אכן נשאר בגולה כעם, ואין לו ארץ משלו. בני המשפחה של שטיין עמלים עתה על מהדורה מחודשת ומתוקנת לספר שכתב על הבונד, "חבר ארתור".

המחלוקות האידיאולוגיות הן גם הדופק המפעם בסיפוריו עדיני המכחול של שטיין על ירושלים בספר שלפנינו. שרטוטי החצרות והשכונות, הרבנים והתלמידים והנשים, כמעט מעלים באפנו את ניחוחם המוכר של סיפורי הווי ופולקלור ונוסטלגיה – והנה אנו מוצאים אותם טעונים במתח טרוף.

לא לירושלים נזירית

"הלא חובב ציון נלהב הוא, בדרכו". הגאון מבריסק

שטיין מעלה מתהום הנשייה דרמות רוחניות. מחלוקות בענייני פסיקות רבניות עולות תוך ציור של הסבך האנושי שמעבר לעימותים. מחלוקות שנשכחו בחלוף השנים קמות לחיים ומעוררות אותנו להבנה כמה היו חיי הרוח סוערים וקובעי גורלות. ככל שהעשייה הגדולה נמהלת בחידוש החיים הרוחניים, אנו נחשפים למצבים שבהם יש מאבקים על זהות, על הדרך שבה ישתלבו היסודות הישנים במציאות החדשה.

כזו היא למשל פרשת בואו לירושלים של יחיאל מיכל פינס. פינס מגיע לירושלים כשליח של החברה 'מזכרת משה ויהודית מונטיפיורי', ויש דריכות לקראת בואו: הוועד הכללי שולח משלחת ליפו לקבל את פניו, ובין מקבלי פניו גדולי הרבנים הירושלמים: הרב משה יהושע יהודה לייב דיסקין, הוא הרבי מבריסק, ששטיין הוא מצאצאיו, הרב

שמואל סלנט ורבי יושע ריבלין. לכבוד הביקור בתלמוד תורה 'עץ החיים' טורחים לסייד את כל הכתלים, כיאה לביקור מלכותי. אך הסיוד אינו מכסה את חרדתם של החרדים מפני בואו של נציג המודרנה החינוכית, "לב לבל תדבק בו חלילה מארת החילוניות, המשכילות-המשכלת, המסאבת קודשים". פינס קולט חיש מהר שצפוי לו מאבק קשה, מאבק על פני היישוב וזהותו. אך, כלשונו של המספר,

אף על פי כן, דעתו היא, חובה להשתיית גם את החינוך הישן של ילדי ישראל על שיטות ויסודות חדשים, כגון הגיון וסברה ישרה בחשיבה, דייקנות, ניקיון, יצרנות וכו'; וכן להגביר את לימוד החכמות החיצוניות, ה"טבחות והרקחות", כגון מדעי החשבון והטבע, לשונות ונגינה.

פינס נזהר מלהיכנס לפולמוס מיד, אבל המשבר הגדול לא מאחר לבוא. הוא מכין תוכנית עבודה שלפיה יקומו מוסדות ללימוד מקצועות מעשיים ועבודת אדמה, והוא חש שהעימות עם רבני היישוב הולך וקרב:

מחאה גוברת בקרבו כנגד הללו, שהוא מכנה אותם בעלי ההשקפה הנוזירית, היינו אלה שלדעתם מיום שחרב בית המקדש גלתה היהדות וישבה לה תחת כיסא הכבוד, והפרה בריתה עם חיי המעשה וישוב העולם, והללו מתכוונים לעשות את ירושלים לבית מקלט לסגפנים ומתבודדים הפורשים מחיי שעה לחיי עולם... לא, לא לירושלים נוזירית רוחנית כזאת נושא הוא את נפשו... לא לשם כך הוא עלה לארץ ישראל.

פינס ממשוך במפעליו, מטיף לתוכניתו, ובעיני רבני היישוב הוא נחשב כופר הבא למוטט יסודות עולם. הגאון מבריסק מכנס בבית הכנסת את אנשי הקהילה, והאסון הולך ומתקרב: "כי הנה למן הבוקר התחילו מתקהלים רבים, בפקודת הגאון מבריסק, לאסיפה רבתי בבית הכנסת, שבה ידובר בו. בלהיטות ובחיפזון ממהרים הם, כי גדול עליהם מורא הרב, והדבר נוגע בנפשם". תקצר היריעה מלספר את סערת הרוחות, את המאבקים בתוך הקהילה, עד להטלת חרם על פינס, ואת האיום שלהם על רבי שמואל סלנט, שאם יסרב להטלת חרם על פינס ועל בית מדרשו "ידונו גם אותו כזקן ממנה, שהמרה בית דין גדול". הדרמה הרוחנית הזו נרקמת לסופה המטלטלת את היישוב הישן ומחוללת בו משבר זהות.³

סיפור זה הוא אחד מרבים. אנו חשים לאורך פרקי הספר שתקומתו של יישוב חדש בארץ ישראל משמעה מפגש של יהודים מכל קצות הקשת, ונכונה לו דרמה של חיפוש מכנה משותף, דרמה של ויכוחים אידיאיים, דיון בשאלות של זהות, תהיות מורכבות על ישן וחדש ועל עתידו של העם היהודי. אחשוף רק עוד קטע קטן, סיפור ניסיונו של רבי יוסף (יושעה) ריבלין לגשר בין הגאון מבריסק ליחיאל מיכל פינס. ריבלין מנסה להסביר לפינס שיש פנים נוספות מעבר לקיצוניות הדתית של הגאון. הוא מפנה תשומת לבו לחדשנות בתורתו, בהיותו חובב ציון. אנו למדים מדבריו, שהייתה תמיכה סמויה של הרב החרדי הגאון מבריסק בחזונו של הרצל:

"אני כשלעצמי, ר' יחיאל מיכל, וכסופר הוועד הכללי בירושלים, אין החרם לרוחי... לא בעניין הזה ולא בעניינים אחרים. לא חרם בשם הדת ולא חרם בשם טענות ומענות אחרות, אפילו אמת וצדק יסודן. וכל קנאתו ליעוד, שהוא עיקר העיקרים. ולא נתתי יד גם לחרם הזה, כשם שלא אתן כמידת יכולתי לעשות שימוש במחלוקת זו להרוס בה את הישוב ולבזות כבוד ירושלים... ועוד זאת, ר' מיכל, הגאון הקנאי, – הרב מבריסק, הלא חובב ציון נלהב הוא, בדרכו, וחיבתו חלק מנפשו, מהקדוש והיקר לו מחייו, והיא להבה אחת מאש אמונתו. ומאז עלייתו גבר מעשה ישוב הארץ גם בקרב חוגי החרדים הקנאים שבקנאים בגולה... ועם אלה שנסתפחו על דגלו כאן – ילדי הארץ וטובי הישוב החדש, פרושים וחסידים... ועוד דבר שמעתי, שאומרים משמו, כי כאשר באה לאוזניו שמועה על דוקטור הרצל, הוא אמר בפירוש, כי צריך להניח לו לעשות, אולי יש תקווה. זו לשונו".⁴

והרי זו שיחה הנמשכת עד ימינו: מה היחס הנכון כלפי העבר? איך עלינו לראות כאן בארץ את התמהיל הרוחני והתרבותי וההיסטורי של חיינו בגולה? האם הקשר לזהות

השורשית הישנה יהיה מצפן לכל הספינות, או שמא משקולת כבדה שתשב כאבן ריחיים על יהודים מזרמים שונים, שירצו לחיות יחד? האם יצליחו ליצוק משמעות חדשה, ייעוד מחדש?

ראו נא כיצד מתואר מאורע מוקדם יותר – בואו של הגאון מבריסק לירושלים. המוני התלמידים מחכים לבואו "דרוכים, אצים לקבל פניו בנפש שוקקת. מה עזה כמיהתם אליו ונכונותם לקבל באהבה מרותו ודינו!...הנה הם ממהרים לקראתו, דרוכי ציפייה לבואו". וכאן נח עטו של שטיין על קבוצות הנשים המחכות לקבל את כבוד הרב, שכונה "המלאך".

בקרבת מקום, מופרשת מן הגברים, מפסעת עדת נשים מחותלות בשמלות כבדות ומצונפות, מטפחות ושביסים עוטפים הראשים, כולן מתמזגות כאילו לגוף ציבורי אחד. אולם אור זרוע על הפנים החיוורות וציפייה דרוכה עומדת בהן. נשים צעירות, שנודקו בטרם עת מרוב עבודת בית, חובקות בזרועותיהן תינוקותיהן. זקנות שהכסיפו כיונים וישישות דעוכות ומעוכות – זיק נעורים נתלקח בהן. נצטרפו אליהן אף עלמות חסודות ונערות רכות ענוגות כפרחים. ובראש צועדת המשלחת הנושאת מתת, מנחת נשי ישראל דהעיר העתיקה – "קאפטאן", מעיל משי, שהן תפרו לכבודו של האורח, הגאון מבריסק שבא לירושלים. ואכן את לבם, אהבתם והערצתם של כל יהודי הבירה מביאות הן מקופלות בתוך השי הצנוע הזה למלכם הנושא ביקר שבכתרי תבל, כתר התפארת והנצח – כתר התורה".⁵

מעשי אבות ואימהות

פרקי הסיפורים חושפים בפנינו את עלייתם של תלמידי הגר"א. הדגש הוא על היישוב הישן בירושלים, אך יש גם סיפורים על תלמידי הארץ במקומות אחרים. מתברר שהם עלו לארץ בכמה גלים בין השנים 1808 עד 1811. פעילותם וחשיפת מניעיהם מגלה לנו את הצד המשיחי שהיה בגאון מווילנה, צד המנוגד לתדמיתו היבשנית-למדנית. עליית תלמידיו לא הייתה עליית מצוקה, אלא נבעה מהתעוררות משיחית, מרצון ליישם שליחות קדושה לגאולת ישראל, וכל זאת על פי צוואתו הרוחנית. אתה קורא על חייהם הפעלתניים, על מאמציהם לבנות חיים כאן, לבנות שכונות – ואתה קולט כמה יש בהם גוון של התחדשות ציונית, וכל זאת בזמנים שקדמו למהפכה הציונית. אלה הם יהודים מאמינים שליבם רוחש ולוחש "למען ציון לא אחשה". הם גילו הרבה לפני בנימין זאב הרצל שגאולה מקיימים באמצעות שיבה לציון. תורת הגר"א מנשבת מבין השיטין אצל הגאון מבריסק. הוא ממשיכי דרכו של הגאון מווילנה, המקבלים את מצוות-הוראתו: לפני ההתעוררות מלמעלה, צריכים התעוררות מלמטה. שטיין מתאר בדרכו הציורית כיצד הגאון רואה בעצם ההתיישבות החלוצית בארץ נס אמיתי:

והוא, הגאון מבריסק, עיף מאד מעינוי הדרך ומלהט החמה ומן ההתרגשות והתכונה והוא כמבקש להיחלץ מעבותות ההערצה וממשא הכבוד שרוחשים לו ללא גבול. עננה קלה מעיבה מצחו, ועל הפנים הדלות המעוטרות בשיבת זקן ופאות, פושטת שוב העצבות הזכה, והיא מהולה בהשתאות על הנס המתרחש בו, כי הנה עומדות רגליו ממש על אדמת קודש בירושלים, ליד חומתה, הנה הר הבית ושריד מקדשנו.⁶

חיי רוח סוערים, קובעי גורלות. חתונה בחצר חורבת רבי יהודה החסיד, המאה ה-19

מרתקים הסיפורים על תלמידי הגר"א הקשורים לחידוש פניה של ירושלים. אחד מהם עניינו התלמידים שקיבלו היתר בשנת 1816 מן הסולטאן לחדש את חורבת רבי יהודה החסיד, ופעלו למען הקמת בית כנסת ושכונת מגורים. כעבור זמן, בשנת 1836, השיגו רישיון לבניית 'החצר' של החורבה, ובעיניהם נתפס האישור של הסולטאן כאתגרתא דגאולה. ראו כיצד עוטף הסופר שטיין את חבלי התקומה האלה במדרשים ובאגדות:

גאולת ישראל המשולה לאילת השחר אמנם מרמזת לו, לגאון מבריסק, והוא נכסף אליה בכל נפשו, ומתפלל לה בלבבו, מאז עמד על דעתו. ואולם דומה עליו כי מיום דרכו רגליו על אדמת ארץ הקודש, והוא רואה אותה בהרפתה ובעזובתה, וחש על כל צעד ושעל בהתעוררות המפעמת בלב יראים ושלמים בני ירושלים, פרושים וחסידים, צאצאי צאצאיהם ותלמידי תלמידיהם של מרן הגאון החסיד האמיתי מוילנא, של הצדיק הבעל שם טוב, והגאונים האדירים בעל החת"ם סופר מפרשבורג, – גברה גם בו עד למאד התוחלת והצפייה לקראתה... ההתעוררות הזאת של יקירי קריתא, אנשי העיר העתיקה, לכוון מחדש על אדמות פתח תקוה מושב עובדי אדמה, מושב שתורה ועבודה עמודי – האין בה מהתגלות ההשגחה ומסימני הגאולה הממשמשת ובאה?⁷

הגאון מבריסק מצטייר כדמות מורכבת. במאבק עם פינס הוא אכן נציג הדור הישן, וכן בכל האמור בהקניית השכלה לא תורנית. ובכל זאת, בהנהגתו הרוחנית יש גם יסודות של חדשנות. "עלינו עצמנו להשתדל בדבר הזה, לקנות שדות וכרמים כהישג ידנו, להוציא לחם מהאדמה ולקיים את כל המצוות התלויות בארץ", הוא אומר לתלמידיו, ברוח משנת ההתעוררות-מלמטה של הגר"א.⁸

גם בנושא פריצת החומות אנו נחשפים למאבק על דמות ירושלים – ובינתיים נחשפים לדמויות ירושלמיות. כזו היא דמותו הלא כל כך מוכרת של רבי יושעה ריבלין. על פי אחד הפרקים בספר, הוא אשר שכנע את הגאון מבריסק לתת ברכתו לפריצת החומות כהמשך לקו פורץ הדרך של עצם העלייה לארץ ישראל. הרחבת ירושלים הייתה לדעתו הדרך להיאבק במחריביה:

הרחבה באה לעומת מלת החרבה, היינו החורבן. זה לעומת זה. טוב לעומת רע. ברכה לעומת קללה. והאמור בישועיה פרק נ"ד במצוות ההרחבה – רבנו הגר"א דרשו על אתחלתא דגאולה ... כן, אשר לעניין ההרחבה, יש לדעת שהוא מקושר בקידוש השם – אומר ר' יושעה – כביאור הגר"א לפסוק במלאכי: "...וְאַתֶּם תִּגְדְּלוּ מְעַל לְגִבּוֹל יִשְׂרָאֵל" (א', ה), וזו לשונו באדרת אליהו: פירוש שיתקדש שמו של הקדוש ברוך הוא, כשיתגדל גבול ישראל.

למרות האיסור "לעלות בחומה" האמור במדרש חז"ל הבינו גם בחוגים הקנאיים שפריצת החומות היא נתיב לישועה; זהו, אומר הגאון מבריסק בסיפור, "המופת והאות להמשך הגדול, שלא יאחר לבוא ולא יתמהמה יותר, לתחילת קבוץ הגלויות".⁹ וכך אנו נחשפים לחבלי הלידה של השכונה משכנות ישראל, לפרקי ההוד בהקמת השכונה נחלת שבעה, ולתעוזה בפעולותיהם של אנשי 'השמירה' נגד שודדים ומתנכלים. אם חשבנו שכל נפלאות החלוצים ביישוב החדש ובגלי העלייה בעקבות הביל"ויים, אנו למדים שלא כן. לא הם עשו הכול. מתברר לנו שלמהפכת היישוב החדש קדמה מהפכה שהשאירה יסודות, מעשי אבות סימן לבנים. שטיין מצייר לנו היסטוריה שלא הכרנו בבית הספר, וצובע אותה כך שהיא נעשית חלק מחיינו. אנו נקלעים למשל אל הזירה הסוערת של רכישת אדמות נחלת שבעה. שבעת רוכשי הקרקע חששו להגיע לבית הממשלה לרישום העסקה, פן ינקמו בהם שם בעלי החצרות הערבים. כאן נחלצת לעזרה אסתר אשתו של רבי לייב הורביץ מלומז'ה, "שעמדה לימינו בשנים ההן כשהיה בודד ומטרה לחצי לעג... לבושה כערבייה ורעולת פנים מילאה אסתר את שליחותה. היו שצחקו לה ולהתחפשותה, והיא הלעיגה עליהם ופסקה את פסוקה: והחזיקו שבעה אנשים באשה אחת..."¹⁰

גם בסיפורי הקמת השכונות יש תמהיל של ישן וחדש. שטיין שזור כמה סיפורים של גבורה נשית ביישוב הישן, עד כי עולה המחשבה שזהו גרעינה של התופעה שתצמיח ביישוב החדש דמויות כמו שרה אהרונסון ומניה שוחט. כאלו הן משל דמויותיהן

של גברת בריינה, אשתו של רבי יוסף פרידמן, ושל חיה חנה הגבאית.¹¹ בסיפור כואב במיוחד הולך ליבנו שבי אחר דמותה של רבי ישעיה ריבלין. דרמה שקשורה בה נשזרת בהשלמת בניית השכונה נחלת שבעה:

יום אחד, והיא לבדה בביתה בשכונה ועוסקת בתיקון הפשפש של שער החצר, התנפל עליה בפתע ערבי מזוין וביקש לטמאה. היא נאבקה עמו בכל כוחה ויאושה. הצליחה להוציא את הפגיון מידו ולדקרו למוות. אולם בהתאבקה עם הבריון האנס נלקה לבה, ולאחר זמן קצר נפטרה. ר' ישעיה לא זנח את ביתו בנחלת שבעה, גם לאחר שפקדו האסון האחר. בתו בת השלוש שהייתה חולה בקדחת מתה אחר שנודעוה באימת אחת ההתקפות. להפך, נתחשלה בו ביותר החלטתו הנחושה להרחיב גבול ירושלים ויהי מה!¹²

סיפורים אחרים מפגישים אותנו עם דמויות מוכרות ומסירים את האבק מאנדרטאותיהם שבתודעה. כך קורה עם משה מונטיפיורי, וכך עם אליעזר בן-יהודה. ישן וחדש נשזרים זה בזה גם במאבק למען הנחלת הלשון העברית במהפכה החדשה. אנו מצטרפים לר' ישעיה לבקר בבית הסוהר, שם כלוא בן-יהודה על מאמר שפרסם בעיתונו; ובלאט אנו מביטים לנבכי ביתו של בן-יהודה וצופים באשתו חמדה ובבנו איתמר. ניכר שהרצון להחיות לשון קודש היה בעיני חוגים מסוימים סוג של "עלייה בחומה". שטיין מספר על מאבקו של בן-יהודה ביישוב הישן, ויש בליבו גם ביקורת על גיבור-התרבות העברי: "ולא נמלט בפגיעות בכבוד אדם". ישעיה ריבלין מוצא את עצמו ראש הוועד הנקלע בין זרמים שונים המתנגשים זה בזה. שטיין חושף אותו כאיש השלום המבקש "לכוונן מחדש את האחדות בין היישוב הישן לבין חובבי ציון".¹³

בין השיטין אנו מקבלים מסיפוריו של שטיין מפתחות להבנת משנתם של הוגי הציונות, צופן לפענוח סוד הלאומיות החדשה, וסיסמוגרף לתנודות המתח בין המסורת לבין השינויים שחלו בעם היהודי. מעבר לכל יצירתו הרוחשת, הענפה, צריך לזכור את המוטו שהלך עמו לאורך כל הדרך: "היהדות היא, קודם כול, שותפות חיים וגורל לאומית מוחלטת ומקודשת ומחייבת".

-
1. כך על פי עדות משפחתו; בלכסיקון הספרות העברית מאת גבריאל קרסל מצוין תאריך הולדתו כיום כיפור תרע"ב, אוקטובר 1911.
 2. א"ש שטיין, מתפוצה לתקומה (שני כרכים), בהוצאת משפחת שטיין, 2013 ו-2016.
 3. עמ' 61–80.
 4. עמ' 177.
 5. עמ' 15.
 6. עמ' 17.
 7. עמ' 50.
 8. עמ' 39.
 9. עמ' 51.
 10. עמ' 32.
 11. עמ' 95.
 12. עמ' 34.
 13. עמ' 239.